

Laički pokreti – plodovi proljeća Crkve

Jure Gabrić

Uvod

Zašto u ovom trenutku govoriti i pisati o eklezijalnim laičkim pokretima? Radi njih samih možda i ne treba, jer neki od njih i ne pokazuju veliki interes za promociju u javnosti, a obično svaki od njih ima svoj oblik prezentacije svojeg poslanja i djelovanja u crkvenoj, a neki od njih i u društvenoj javnosti. Ovaj stav potvrđuje i sljedeća konstatacija Stipa Tadića: »Krivnja za to (za nepisanje o eklezijalnim pokretima nap. a.) nije samo na sociolozima religije, nego i na pojedinim pokretima koji su ponekad suviše zatvoreni u svom djelokrugu i ne žele izlaziti u javnost...«¹ Dakle, potrebu medijske prezentacije eklezijalnih pokreta ne ističu oni sami, nego nju treba tražiti u crkveno-pastoralnim i društvenim razlozima.

Ta potreba proizlazi iz temeljnog poslanja Crkve u svijetu, a najkraće je to rečeno u koncilskom dokumentu *Apostolicam actuositatem*, o apostolatu laika, gdje piše: »Crkva bi bez laika jedva mogla biti prisutna i djelovati« (u svijetu, nap. a.) ili dalje: »Udruženja (laička, nap. a.) nisu sama sebi cilj, nego moraju služiti ispunjenju misije Crkve prema svijetu, njihova apostolska vrijednost ovisi o njihovoj usklađenosti s ciljevima Crkve, o kršćanskom svjedočenju i evanđeoskom duhu svakoga pojedinog člana i cijelog udruženja«². U istom je dekretu na više mjesta određena i odgovornost crkvene hijerarhije prema laicima i njihovim udruženjima, pa spomenimo samo neke odredbe: »25. Biskupi, župnici i ostali svećenici obojega klera, trebaju uvijek imati pred očima da je prava

¹ Stipe TADIĆ, *Tražitelji Svetoga*, Zagreb, Institut društvenih znanosti »Ivo Pilar«, 2002.

² Drugi vatikanski koncil – dokumenti, *Dekret o apostolatu laika*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1993.

dužnost svih vjernika, bilo klerika bilo laika, djelovati apostolski, i da u izgradnji Crkve laici imaju svoj poseban udio. Stoga trebaju s laicima bratski raditi u Crkvi i za Crkvu i podržavati ih u njihovim apostolskim djelima«. Nešto dalje navodi se: »Pastiri Crkve trebaju rado i sa zahvalnošću prihvatiti te laike, brinuti se da njihov položaj, koliko je najviše moguće, odgovara zahtjevima pravednosti, jednakosti i ljubavi, naročito što se tiče izvora za uzdržavanje njih i njihovih obitelji, brinući se ujedno i za njihovu neophodnu nabrazbu, duhovnu podršku i poticanje«. Preporučena su i vijeća u dijecezama, u kojima bi uz svećenike i redovnike bili i laici, sa svrhom da pokreću i koordiniraju apostolske pothvate Crkve, priznajući i posebnost i autonomiju laika i njihovih udruženja.

Dodajmo ovome i jednu od brojnih izjava pape Ivana Pavla II. u svezi eklezijalnih laičkih pokreta: »Crkveni pokreti su jedan od najznačajnijih plodova onog proljeća Crkve predskazanog Drugim vatikanskim saborom«³.

Ovomu bi se moglo pridodati još dosta sličnih odrednica iz koncilskih i pokoncilskih dokumenata Crkve, no sasvim je dostatno i ovo da se nedvojbeno utvrdi puni legitimitet crkvenih laičkih pokreta u cjelokupnom životu i djelovanju Crkve. Eventualno negiranje te činjenice znači i negiranje ustroja Crkve utvrđenog na Drugom vatikanskom saboru, ali također i potrebe Crkve da svoje poslanje ostvari u svijetu kojemu je poslana. Takva negiranja obično nisu izravna i izrijekom, ali se događaju šutke, odnosno nedovoljnim priznanjem pokreta u svakodnevnom djelovanju Crkve, bilo u župama bilo u biskupijama. To se događa neprihvatanjem ukorjenjivanja pokreta ili uskraćivanjem potrebne potpore tamo gdje su već osnovani i djelatno prisutni. Katkad se za takve postupke ne daju ni odgovarajuća obrazloženja, pa članovi pokreta ne znaju ni što im je činiti da bi bili prihvaćeni od mjesne crkvene hijerarhije. Ovim se i ne pomišlja da bi crkveni pastiri, u župama i biskupijama, trebali bespogovorno i nekritički prihvaćati razne laičke pokrete, makar ih priznala i Sveta Stolica, ali je neshvatljivo kada s njihove strane izostanu odgovarajući interes i reakcija na ponudu za djelovanje nekog od pokreta na njihovu području.

No, nisu malobrojni ni oni drugi primjeri, gdje je dan ne samo formalni pristanak za osnivanje i djelovanje nego je prihvaćena i

³ U govoru sudionicima Svjetskog kongresa crkvenih pokreta, Rim, 1998.

ostvarena suradnja, što je pomoglo da župna zajednica počne živjeti novim evanđeoskim i koncilskim životom (kao primjer navodimo župu Sv. Martina na Muri, gdje je župni pastoral obnovljen i obogaćen duhovnošću koju su prošli mnogi župljani preko Malog tečaja – Kursilja). Može se očekivati sve više sličnih primjera, a tomu može osobito pridonijeti novi model župne zajednice, koja je definirana kao zajednica svih ostalih zajednica unutar župe. Tu se otvara mogućnost da razni laički pokreti i udruge postanu i evanđeoski najživlje zajednice unutar župne i biskupijske zajednice. To bi ponajprije značilo koncilsku obnovu samih župnih zajednica, a budući da su laički pokreti nastali na tragu koncilskih odrednica, mnogi bi župljani mogli angažiranije početi živjeti svoju vjeru u župnoj zajednici, bila bi to potpora i za uspješniji župni i školski vjeronauk djece i mladih, a vjerojatno bi se pojavili i novi oblici organiziranog djelovanja vjernika u javnom i političkom životu lokalnih i širih političkih zajednica. Time bi i Crkva u cjelini dobila nove prostore djelovanja i unošenja evanđeoskih vrednota u društveni život.

Europske su Crkve ispred nas

Primjere sustavne organiziranosti laika i laičkih pokreta i udruga imamo u nekim europskim Crkvama, a jedan je takav primjer bio predstavljen na simpoziju koji je na temu »Mogućnost organiziranog djelovanja vjernika laika u Hrvatskoj« održan u Osijeku 5. i 6. listopada 2001., a odnosio se na organizaciju laikata u Belgiji ili, konkretnije, na Flamanski model. Ovdje donosimo samo kraći izvadak iz šireg prikaza što su ga za simpozij priredili Petar Barun i Ann Myriam Donck-Barun: »Kad je Koncil definirao Crkvu kao Božji narod na putu (što znači da svi vjernici zajedno nose odgovornost za svoju Crkvu), belgijski biskupi osjetili su potrebu da stvore strukturu i otvore kanale kojima omogućuju dijalog između laika i hijerarhije u Crkvi. Još 1968. osnovali su komisiju čija je zadaća bila da za cjelokupnu flamansku Crkvu poučava crkvene strukture za dijalog. Godine 1969. Biskupska konferencija odlučila je utemeljiti za nizozemsko jezično područje Belgije permanentni »Interdijecezanski pastoralni savjet« (skraćeno: IPB). Godinu dana poslije IPB je započeo sa svojim radom. Otada funkcionira kao najviše tijelo za raspravljanje i sudjelovanje u flamanskoj Crkvi, između biskupa i Božjega naroda«.

Ova, početna organizacija dalje se izgrađuje i permanentno usavršava, tako da sada predstavnici laika i njihovih pokreta i udruga, zajedno s belgijskim biskupima, razmatraju o bitnim i važnim pitanjima iz crkvenog i društvenog života, te zajedno usmjeravaju djelovanje Crkve. Uz to postoji i sasvim samostalno djelovanje laika i njihovih tijela od župne do biskupijske i nacionalne razine. Koliko smo mi i naša Crkva daleko od takve organiziranosti, pokazao je i spomenuti simpozij u Osijeku. Tako je u uvodnom referatu Josip Baloban rekao: »Propusti se vide u tome da su ipak laici, kako unutar Crkve od viših do župnih struktura, tako i u društvu ostali na jednoj, a klerici na drugoj strani. Nije došlo do one suradnje prema kojoj su jedni i drugi težili. Izostale su, jednostavno, potrebne strukture vjernika laika, koje obvezuju klerički dio, a daju sigurnost laičkom dijelu Crkve. Forma mentis kod samih laika i kod svećenika i biskupa nije zaživjela istinski koncilski duh... Čitavo vrijeme poslije Koncila događa se i ponavlja prepoznatljiv raskorak između teološki željenog i realno životno ostvarenog. Jednim velikim dijelom to je posljedica baštinjenog mentaliteta u kojemu su se laici pretvorili u šuteću većinu u Crkvi. Nužno je da oni sami pisanom teološkom riječju, verbalnim iskazima i nastupima promiču i izoštravaju problematiku hrvatskog laikata«.

Ovo je rečeno o organiziranosti i odnosima unutar same Crkve, a o formaciji katoličkih političara u referatu mons. Milana Simčića, što je pak bitno za unošenje kršćanskih vrednota u društvo u kojemu živimo: »Ova je tema od presudne važnosti za budućnost vjere u našem narodu, jer vjera je ovisna dobrim dijelom i o tome hoće li naši vjernici htjeti i znati evangelizirati političku dimenziju... Analožno s vjerskim zajedništvom (communio), moglo bi se reći da je politička dimenzija svojevrsna 'communio' na vremenitom polju i s vremenitim ciljevima. Zato ona ima u sebi, rekao bih, neko sakralno značenje, jer se naše vječno spasenje odigrava u vremenu i prostoru, u ovozemnoj zbilji u kojoj politika zauzima svakako prioritarno mjesto... U Hrvatskoj ne postoji nikakav sustav, ili forum ili škola za formaciju katoličkih političara... Političko znanje i umijeće zahtijeva prethodnu teoretsku i praktičnu izobrazbu o političkoj dimenziji društva, a to ne nastaje samo po sebi...«

Spomenuti simpozij, održan u Osijeku, organizirala je Komisija za laike Hrvatske biskupske konferencije, a u njegovu je radu sudjelovalo 197 sudionika; predstavnici vjernikâ laikâ, njihovih

pokreta i udruga, redovnika i svećenika, među njima i deset biskupa, te predstavnika gradskih i županijskih vlasti, kulturnih i znanstvenih institucija. Simpozij je bio stručno i temeljito pripremljen, a radilo se je u deset sekcija i iscrpno su se razmatrali svi aspekti laičkog apostolata u Crkvi i u društvu. Jedna od sekcija radila je pod nazivom: *Katoličke udruge i pokreti te pitanje krovne organizacije*.

Na simpoziju su rečene mnoge ocjene i zapažanja o djelovanju laičkih pokreta i udruga, a prisjetit ćemo se samo nekih:

– mons. I. Prenda laike koji žive i djeluju u pokretima doživljava kao kvasac u zajednici. Iz njihovih se redova rađaju zrela duhovna zvanja (odrasle formirane osobe, sa završenim fakultetima i radnim iskustvom odlučuju se za svećenički, odnosno redovnički poziv), a također u Crkvu unose dotad nepoznati dinamizam. Smatra da je to pozitivno za buđenje Crkve, ali da također može izazvati i negativne reakcije kod onih koji su navikli na klasične crkvene strukture, pa je stoga naglasio potrebu da biskup i sâm osobno upozna laičke pokrete;

– vlč. A. Vrane smatra da se pokreti trebaju više angažirati u župnoj katehezi, a svećenici da se oslobode straha i ugroženosti od pokreta i udruga. Predložio je da se pokreti više upoznaju između sebe na regionalnoj razini, a podržao je i formiranje ureda za laike pri BKH;

– mons. Đ. Gašparović istaknuo je potrebu boljeg upoznavanja i informiranja, posebno župnika, te da strah kod pojedinaca često nastaje zbog slabog poznavanja. Također smatra da treba ukloniti predrasude koje postoje, jer su vjerojatno nastale zbog pojedinaca koji nisu dobro predstavili određeni pokret.

Na temu laikata prezentirano je sedamdeset i pet referata i koreferata, a svi su uvršteni u Zbornik, pa se više ne može razložno tvrditi kako nemamo potrebna znanja i spoznaje o problematici laikata na ovim prostorima. No, premda nije postignuto suglasje o svim pitanjima organiziranja i djelovanja laikata, a posebno u dijelu koji se odnosi na pokrete i udruge (glede sustavnijeg organiziranja i povezivanja u dekanatima, biskupijama i na razini biskupske konferencije, osobito u vezi s krovnom udrugom), nitko nema valjanog opravdanja da nepoznavanje bitnih pitanja istakne kao razlog nedovoljnog angažmana i suradnje u župnim i biskupijskim zajednicama, kada je riječ o laicima i njihovim pokretima i udrugama.

ma. Nema opravdanja, ali ima nedovoljnog angažmana i nedovoljne zainteresiranosti. Razlozi takvog stanja nisu nepoznati, ali nije toliko poznato zašto se neki od njih još uvijek toleriraju i opravdavaju, iako je toliko vremena prošlo od koncilskog događanja u Crkvi, a i od demokratskih promjena na našim prostorima. Tu se smije postaviti i pitanje poštovanja crkvene hijerarhije i crkvenog učiteljstva, jer je njihov stav u vezi s crkvenim laičkim pokretima sasvim jasan, a u najkraćem ga i ovdje ističemo:

– na prvom susretu crkvenih pokreta u Zagrebu 10. travnja 1999. zagrebački je nadbiskup Josip Bozanić rekao: »Svjedoci smo da se u novonastalim pokretima i zajednicama u Crkvi očitovalo novo djelovanje Duha Svetoga. Crkva se pomlađuje. Ona se na nov način otvara svom poslanju za čovjeka u svijetu. Kristovi vjernici laici otkrivaju novost koju milost krštenja unosi u ljudski život. S obnovljenim zanosom žive zajedništvo s Kristom te braćom i sestrama u vjeri. A u isto vrijeme osjećaju potrebu da sve to bude čvrsto ukorijenjeno u crkvenu tradiciju... Ovdje sam zajedno s braćom u episkopatu i prezbiterima, da sada s vama zajedno živimo crkveno zajedništvo i da vam dademo podršku za vaš život i poslanje u Crkvi i svijetu. Draga braćo i sestre, Crkva na vas računa, mi smo s vama«.

– u svojoj enciklici *Redemptor hominis* papa Ivan Pavao II. ističe ulogu pokreta u Crkvi; »Unutar Crkve postoje različite vrste služnja, funkcija, službi i oblika uvođenja u kršćanski život. Pri tom mislim na novost koja se je u najnovije vrijeme pojavila u nemalom broju Crkvi; jak razvitak 'crkvenih pokreta' obilježenih velikom misionarskom snagom. Tamo gdje se oni u poniznosti uključe u život mjesne Crkve, a biskupi i svećenici ih srdačno prime u biskupijske i župne strukture, ti pokreti čine pravi Božji dar za novu evangelizaciju i misijski rad u pravom smislu riječi. Preporučujem stoga da ih se proširi i uporabi kako bi se, prije svega među mladima, dalo novu snagu kršćanskom životu i evangelizaciji s pluralističkog gledišta na oblike udruživanja i izražavanja«.

Pokreti »dar Božji«

Dakle, prema riječima pape Ivana Pavla II. crkveni su pokreti »pravi dar Božji« za novu evangelizaciju i misijski rad, s preporukom da se prije svega mladima dade nova snaga kršćanskog živo-

ta, a to je ono što je danas i najpotrebnije u čitavoj Crkvi, pa onda i u našoj, domovinskoj Crkvi. Ostaje da se provjeri imamo li mi crkvene pokrete spremne da se u to uključe. Na to pitanje nije jednostavno odgovoriti, jer na deset pozitivnih primjera netko može dodati jedan negativni, što nekomu može biti dostatno za negativan odgovor u cijelosti. Stoga smo odlučili potražiti neke pokazatelje o duhovno-crkvenoj kvaliteti članova crkvenih (laičkih) pokreta, dobivene prema prikupljenim podacima u već spomenutoj studiji Stipa Tadića *Tražitelji Svetoga*.⁴ Evo ih:

– anketirano je 549 ispitanika, članova sljedećih pokreta u Hrvatskoj: Pokret fokolara (»Djelo Marijino«), Mali tečaj – Kursiljo, Zajednica »MIR« (»Molitva i Riječ«), Karizmatička obnova, Zajednica bračnih susreta – Bračni vikendi, FRAMA (Franjevačka mladež).

– 31,7% ispitanika pripadalo je skupini mlađoj od 30 godina, a iznad 61 godinu samo 9,7%. Riječ je, dakle, pretežito o radno djelatnim građanima, a među njima ih ima 47% s visokom ili višom školskom spremom, a njih 3,3% ima magisterij ili doktorat, što će reći sa znatno iznadprosječnim obrazovanjem.

– njih 85,8% svaki se dan moli, dok se povremeno moli njih 13,1%, što će reći da su gotovo svi molitelji i da su pripadnici molitvenih pokreta. Ovaj je postotak znatno iznad postotka onih vjernika koji redovito odlaze na nedjeljne mise, ali se svakodnevno ne mole. Poznato je u pastoralu da redovitost molitve bitno određuje i dinamizam vjerničkog života. Njih 29,9% ima svakodnevnu obiteljsku molitvu, a njih 21,3% ima nedjeljom obiteljsku molitvu, što pokazuje da molitva nije samo osobni čin. Ova je činjenica posebno značajna u sekulariziranom društvu koje nije pronašlo adekvatnu zamjenu obiteljskom odgoju, a ni Crkva nije pronašla nadomjestak obiteljskom vjerskom odgoju. Naime, neka su pastoralna istraživanja pokazala da obitelj, uža ili šira, u gotovo devedeset posto slučajeva posreduje iskustvo vjere, a raslojavanjem obitelji u vremenu potrošačko-liberalnog individualizma mnogi su ostali bez primarnoga vjerskog odgoja, a time i Crkva bez vjerničkog podmlatka, što može ozbiljnije ugroziti njezinu misijsku ulogu.

⁴ Anketno istraživanje pripadnika novih crkvenih pokreta u Hrvatskoj provedeno je potkraj lipnja i početkom srpnja godine 2001. u okviru istraživačke teme »Globalizacija i (post)moderni crkveni i religijski pokreti« u Institutu društvenih znanosti »Ivo Pilar« u Zagrebu.

– ništa manje nije znakovit, u usporedbi s prethodnim, ni pokazatelj o prisustvovanju sv. misi. Naime, njih 63,4% prisustvuje nedjeljom i blagdanom, dok njih 34,1% ide i svakodnevno, što će reći da gotovo sto posto redovito sudjeluju u euharistijskom slavlju. Dok je taj postotak u ostaloj katoličkoj populaciji na našim prostorima 23 do 26% na nedjeljnim i blagdanskim misama, a više od jednom tjedno samo 5-6% njih prisustvuje misnom slavlju.⁵

No, svi ovi pokazatelji, ma koliko da su važni, još ne govore dostatno o stvarnom sadržaju vjerničkog iskustva. Stoga je bitno kako se molitveno-liturgijski život pojedinaca očituje na stavovima pojedinih članova pokreta o temeljnim kršćanskim vrednotama kao što su: nerazrješivost braka, zabrana namjernog prekida trudnoće (abortus), zabrana preljuba i bračne nevjere, odnos vjernika prema onim ljudima koji mu čine zlo i stav prema ljudima koji ne vjeruju. Sve ovo i u kontekstu redovitosti molitve i prisustvovanja liturgijskim slavljinama (osobito euharistiji). Iz spomenute studije *Tražitelji Svetoga* donosimo samo sažetak o tome:

– na pitanje iz crkvenog nauka, da se valjano crkveno sklopljen brak ne može rastaviti, njih 98,5%, koji se svaki dan mole, odgovorilo je potvrdno, dok je među onima koji se prigodno mole takav odgovor dalo njih 90,6%.

– među onima koji se svaki dan mole njih je 83,5% protiv namjernog prekida trudnoće, a među onima koji se ne mole svaki dan takvih je 69,3%.

– da za bračno nevjerstvo, odnosno preljub, nema opravdanja smatra njih 89,5% koji svaki dan mole, dok tako misli 82,7% onih koji svaki dan ne mole.

– za one koji im nanose zlo »moli i oprašta im« očitivalo se 40,9% onih koji svaki dan mole, a takav je odgovor dalo samo njih 19,5% koji se ne mole redovito.

– njih 88% smatra da treba poštovati i one koji ne vjeruju u Boga, podjednako među onima koji redovito i neredovito mole.

U osvrtu na ove pokazatelje u spomenutoj studiji se kaže: »Sumirajući na kraju rezultate ankete glede etičko-moralnih normi u pitanjima nerazrješivosti braka, zabrane namjernog prekida trudnoće, zabrane preljuba i bračne nevjere, odnosa pripadnika

⁵ Podatak uzet iz istraživanja: Grubišić, 1996, str. 243, Valković, 1998, str. 491; Črpić, Rimac, 2000, str. 201.

crkvenih pokreta prema ljudima koji im čine zlo i stavova prema ljudima koji ne vjeruju, treba reći da nas ovakvi rezultati ni malo ne iznenađuju. Štoviše, kad je o ovakvoj vjerničkoj populaciji riječ, visoko pozitivan odnos prema svim moralnim normama Katoličke crkve potpuno je očekivan... Samorazumljivo je pak da su ta vrednovanja, stavovi i vjerničko ponašanje pripadnika eklezijalnih pokreta u daleko većem suglasju sa stavovima i naukom Katoličke crkve negoli vrednovanja, stavovi i ponašanje prosječne katoličke populacije«.

Pokreti su jedna od mogućnosti pokoncilске obnove

Možda nije dobro ovakve izrazito pozitivne pokazatelje i ocjene o vjerničkom životu članova crkvenih laičkih pokreta interpretirati jednostrano, jer je riječ o jednom od pionirskih istraživanja, a i samo trajanje pokreta nije dugog vijeka. Stoga je citirane pokazatelje o uspješnosti njihova djelovanja u našoj crkvenoj i društvenoj sredini, bolje promatrati kao jednu od poželjnih mogućnosti pokoncilске evangelizacije i reevangelizacije u Crkvi, te duhovne obnove u našem društvu. S obzirom na to da na jednom i drugom području postoji velika deficitarnost organiziranja i djelovanja, prisjetimo se da mnoge generacije odraslih nisu prošle nikakav vjeronauk, pa nisu mogle ni elementarno početi živjeti svoje kršćanstvo, a u doba sveopće ateizacije društva, kulture, obrazovanja i javnog života, kršćanske vrednote nisu mogle zadobiti građanski legitimitet. Stoga nije pretjerani radikalizam ako kažemo da je sudbinsko pitanje Crkve u našem narodu to hoće li pronaći primjerene, odnosno uspješne, oblike evangelizacije i reevangelizacije odraslih, jer bez toga ni školski vjeronauk ne postiže ni približne rezultate u vjerničko-obraćeničkom životu njegovih polaznika. Jednako tako ni gospodarski i svekoliki boljitak u našem društvu nema pravog temelja u pojedincima i društvenim strukturama bez kršćanskih vrednota u osobnom, obiteljskom i javnom životu.

Možda oni koji su svoje odrastanje i formiranje prošli samo u ozračju ateizma i neoliberalizma ovo i ne mogu shvatiti i u tome ih treba razumjeti, ali je teže razumjeti one koji se javno deklariraju kršćanima, još teže one koji su i pozivom i službom na poseban način odgovorni za Crkvu i društvo a pokazuju neutemeljenu sum-

njičavost, često i nedobronamjernost, prema organiziranju i djelovanju laičkih pokreta u Crkvi. Još je teže razumjeti kad ti isti ne poduzimaju ništa da problem evangelizacije i duhovne obnove barem započnu rješavati u svojoj sredini, crkvenoj ili široj. S obzirom na to da su prošla već četiri desetljeća od Drugoga vaticanskog koncila, koji je evangelizaciju i reevangelizaciju stavio među najveće prioritete Crkve, a prošlo je desetljeće i pol od postignuća političke suverenosti Lijepe naše, dobronamjernim se čini pitanje o mogućnosti konkretnijeg upozoravanja, ako ne i prozivanja onih koji, zbog neznanja ili nečeg drugog, ne čine ono što bi mogli i trebali činiti da bi i naša Crkva zadobila koncilsko naličje, a »Lijepa naša« bila što ljepša onima koji u njoj žive. Ako se barem netko prepoznao pozvanim i prozvanim u ovom prisjećanju, podsjećanju i razmatranju, onda je imalo svrhe pisanje i tiskanje slova i slogova.